ABBAS III

عبّاس

1732-1736 yılları arasında hüküm süren Safevî hükümdarı.

bk. **SAFEVÎLER**

İran'da 1501-1736 yılları arasında hüküm süren bir hânedan.

lerde açıklanmıştır.
Câhiliye döneminde
harremin ardından
şa çıkıp evleri boş ka
evlerin eşyasını alıp
adlandırılmıştır. Ba
adı kelimenin "sara
batlandırılarak Câhi
rın yüzlerinin sarar
salgınının bu aya de
nır. Bazılarında ise b

çimlerini teminde önemli bir yere sahip olan Yemen'deki Saferiyye adlı panayırla ilişkili olduğu, hatta bu panayırı kaçıranların aç kaldığı belirtilir (başka açıklamalarla birlikte bk. Enîs Ferîha, s. 62-64). İslâmî dönemde uğursuzluk anlamının silinmesi için bu aya "saferü'l-hayr" ya da "saferü'l-muzaffer" denilmiştir. Safer ayı Osmanlı belgelerinde (ص) kısaltmasıyla gösterilmiştir. Arab-ı bâide (Âd ve Semûd) döneminde **mûcir**, Arab-ı âribe döneminde **şakîl** şeklinde anılan safer ayının İslâm öncesi dönemdeki en meşhur isimlerinden biri **nâcirdir**. Muhtemelen "şiddetli sıcaklık" anlamındaki **necr** kökünden gelen bu kelimenin sıcak mevsimlerdeki diğer aylar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır (adlandırmaların mevsimle ilişkisi hakkında bk. Cevâd Ali, VIII, 460-462).

İslâm'dan önce Araplar seneyi altı kısma ayırıyor ve her kısım aynı adı taşıyan iki aydan oluşuyordu. Meselâ iki safer, iki cumâdâ, iki rebî' vardı; bunları birbirinden ayırmak için birincisine "evvel", ikinciye "âhir" veya "sânî" gibi sıfatlar ekleniyordu. Ayrıca nesî uygulamasıyla muharrem ayı saferin yerine kaydırılarak safer ayı haram ay kabul ediliyordu. Muharrem ayı "saferü'l-evvel" veya "saferü'l-muharrem", ikinci ay ise "saferü's-sânî" diye adlandırılmakta, her iki ay "saferân" adıyla anılmaktaydı. Önceleri sıfat olarak kullanılan muharrem kelimesi daha sonra bu ayın adı olmuş, ikinci safer de yalnızca safer olarak isimlendirilmiştir.

Câhiliye devrinde safer ayı uğursuz kabul edildiğinden bu ayda umre yapmak büyük günahlardan sayılıyordu. Yine bu ayda yapılan evliliklerin uzun ömürlü olmayacağı, başlanan işlerin sonuçsuz kalacağı ya da kötü biteceği şeklindeki bâtıl inançların İslâm'dan sonra da varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Safer ayı hakkındaki Câhiliye anlayışını reddeden hadis (Buhârî, "Ṭıb", 19; Ebû Dâvûd, "Ṭıb", 24), daha çok nesî uygulanarak saferin haram ay kabul edilmesinin yasaklandığı şeklinde yo-

çıkışını müjdeleyen kimseye ben de cenneti müjdelerim" şeklindeki rivayetin (Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, s. 69) aslının bulunmadığı tesbit edilmiştir (Radıyyüddin es-Sâgānî, s. 61; Şevkânî, s. 438). Aynı şekilde bu aya mahsus olduğu nakledilen namaz, dua vb. ibadetlerle ilgili rivayetlerin de aslı yoktur.

İslâm tarihinde safer ayında meydana gelen önemli olaylardan bazıları şunlardır: Resûl-i Ekrem ile Hz. Ebû Bekir'in hicret için yola çıkmaları ve Sevr mağarasına sığınmaları (1/622), Ebvâ (Veddân) Gazvesi (2/623), Recî' ve Bi'rimaûne vak'aları (4/625), Hayber seferi (7/628), Hz. Peygamber'in kızı Zeyneb'in vefatı (8/629), Resûlullah'ın vefatından önceki şiddetli hastalığı (11/632), Sıffîn Savaşı (37/657).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "ṣfr" md.; Buhârî, "Menâḳıbü'l-enṣâr", 26, "Ṭıb", 25, 45; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve'ş-şühûr* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1400/1980, s. 41-42, 47-49; Ezrakī, *Aḫbâru Mekke* (Melhas), I, 183-185; Mesʿûdî, *Mürûcü'ẕ-ẕeheb* (Abdülhamîd), II, 204-205; Bîrûnî, *el-Âs̱ârü'l-bâḳıye ʿani'l-ḳurûni'l-ḫâliye* (nşr. C. E. Sachau), Leipzig 1923, s. 60-63, 69; Radıyyüddin es-Sâgānî, *el-Mevżûʿât* (nşr. Necm Abdurrahman Halef), Beyrut 1985, s. 61; Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *ʿAcâʾibü'l-maḫlûḳāt*, Beyrut, ts. (Dârü'ş-şarki'l-Arabî), s. 69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, I, 157-159; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ* (Şemseddin), II, 374-380; *Tecrid Tercemesi*, XII, 84-85; Şevkânî, *el-Fevâʾidü'l-mecmûʿa* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Kahire 1380/1960, s. 438; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VIII, 454-462; Enîs Ferîha, *Esmâʾü'l-eşhür ve'l-ʿaded ve'l-eyyâm ve tefsîru meʿânîhâ*, Trablus 1988, s. 54-64, 80-88, 90-92, 106-107; Amr Abdülmün'im, *eṣ-Ṣaḥîḥ min fezâʾili's-sâʿât ve'l-eyyâm ve'ş-şühûr ve me'btûdiʿa fîhâ*, Tanta 1413/1993, s. 66; E. Litmann, "Über die Ehrennamen und Neubenennungen der islamischen Monate", *Isl.*, VIII (1918), s. 227-236; Seyyid Abdülhâlik en-Nakvî, "Taḥḳîḳu esâmi'ş-şühûri'l-ʿArabiyye ve eyyâmi'l-üsbûʿ", *Seḳāfetü'l-Hind*, XIII/4, New Delhi 1962, s. 14-15; İnci Koçak, "Arapların Ay Takvimindeki Ay Adları", *DTCFD*, XXXVII/1-2 (1995), s. 395-406; Pakalın, III, 89-90; A. J. Wensinck, "Safer", *İA*, X, 53; a.mlf., "Ṣafar", *EI²* (İng.), VIII, 764-765.

M. Kâmil Yaşaroğlu

SAFEVÎLER

(الصفويّون)

İran'da 1501-1736 yılları arasında hüküm süren bir hânedan.

I. SİYASÎ TARİH

Adını merkezi Erdebil'de bulunan Safeviyye tarikatının pîri Şeyh Safiyyüddin'den almıştır. Safiyyüddin'in etnik kökeni belirsizdir. Bununla birlikte özellikle Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra yazılan eserlerde onun Hz. Ali soyundan geldiği ve yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'a dayandığı ileri sürülmüştür. Hamdullah el-Müstevfî'ye göre (*Nüzhetü'l-ḳulûb*, s. 128) Şeyh Safiyyüddin, Şâfiî mezhebinden olup gençliğinde Şeyh İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye bağlanmıştı. Erdebil'de kurduğu tekke kısa sürede şöhrete kavuştu. İlhanlı hükümdarı tekkeye büyük saygı göstermekle kalmayıp gelirler tahsis etti. Safiyyüddin'in ölümünden (735/1334) sonra tarikat şeyhliğine önce oğlu Sadreddin, ardından onun oğlu Hâce Ali geçti. Böylece tasavvuf geleneklerine aykırı olarak tarikat şeyhliği babadan oğula intikal etti. Hâce Ali'nin Şîîliğe temayülü tarikatın mahiyetini değiştirdi. Timur'un Anadolu seferinden dönerken Hâce Ali'yi ziyaret etmesi onun nüfuzunu daha da arttırdı. Bu sayede tarikat etraftaki ülkelerde faaliyetlerini rahatça yürütme imkânı buldu. Hâce Ali'den sonra tarikatın başına sırasıyla Şeyh Şah İbrâhim ve Şeyh Cüneyd-i Safevî geçti. Ancak Cüneyd'in şeyhliğine karşı çıkan amcası Şah Câfer, Karakoyunlular'la iş birliği yaparak onu Erdebil'den uzaklaştırdı. Şirvanşahlar ile yaptığı savaşta öldürülen (864/1460) Cüneyd'in ardından Safevî müridleri Haydar'a tâbi oldular. Şeyh Haydar, Erdebil'e giderek irşad faaliyetlerine devam etti. Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'da bulunan Safeviye tarikatının takipçileri Şeyh Haydar'ı ziyaret için büyük kafileler halinde Erdebil'e geliyor ve tekkeye maddî destek sağlıyorlardı. Müridleri hızla artan Haydar tarikatın simgesi olarak onlara on iki dilimli kırmızı renkli başlıklar giydirdi. Böylece hem gücünü açığa vurmuş hem de müridlerinin tefrik edilmesini sağlamış oldu. Safevî tarikatının takipçileri "kızılbaş" adıyla anılmaya başlandı. Haydar, babasının intikamını almak için kuzeyde-

ki gayri müslim Çerkezler üzerine akınlar yaparak elde ettiği ganimetleri müridleri arasında paylaştırdı. Bu sayede etrafında sadece müridleri değil aynı zamanda ganimet yoluyla kazanç sağlamaya çalışan kişiler de toplanmaya başladı. Çerkezler'den vergi almakta olan Şirvanşah Ferruh Yesâr, Haydar'a karşı Akkoyunlu Hükümdarı Yâkub Bey'den yardım istedi. Derbend yakınlarında meydana gelen savaşta Akkoyunlular, Haydar'ı öldürüp (893/1488) cesedini Tebriz'e getirerek halka teşhir ettiler. Haydar'ın oğulları Ali, İbrâhim ve henüz çok küçük olan İsmâil'i anneleriyle birlikte İstahr Kalesi'ne hapsettiler. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan taht mücadelelerinde kendisine Safevî müridlerinden destek bulmaya çalışan Rüstem Bey, 898'de (1493) Haydar'ın çocuklarını İstahr'dan Tebriz'e getirtti. Daha önce iki defa şeyhlerini kaybeden kızılbaşlar bu defa Sultan Ali'nin etrafında toplandı. Bu gelişmeler Akkoyunlular'ı rahatsız edince Ali Erdebil yolunda öldürüldü. Kızılbaşlar Haydar'ın küçük oğlu İsmâil'i Erdebil'e götürüp gizlediler. Ancak Akkoyunlu takibi devam edince bu defa Gîlân'a kaçırıp bölgenin ileri gelenlerinden Şemseddin Muhammed b. Yahyâ el-Lâhîcî'ye emanet ettiler. İsmâil burada geçirdiği sekiz yıl müddetince Şemseddin el-Lâhîcî'den Kur'an, kelâm ve hadis dersleri aldı; Şîîliğin esaslarını öğrendi.

Üçüncü defa olarak şeyhlerini kaybeden ve ağır darbeler alan Safevîler küçük yaştaki İsmâil'e bağlanmakta tereddüt göstermediler. Akkoyunlu şehzadeleri arasında devam eden taht kavgaları İran'da tam bir istikrarsızlık doğurup her bölgede mahallî otoriteler görülmeye başlayınca kızılbaş Türkmen aşiretlerinin reisleri İsmâil'in ortaya çıkması için uygun ortamın oluştuğuna kanaat getirdiler. Öte yandan Akkoyunlu ülkesi Elvend ve Murad arasında paylaşılmış, Diyarbekir merkez olmak üzere Azerbaycan Elvend'in, Bağdat merkez olmak üzere Irâk-ı Acem ve diğer yerler Murad'ın hâkimiyetine geçmişti. On üç yaşında Lâhîcân'dan ayrılan İsmâil Erdebil'e geldi. Ancak burada mukavemetle karşılaşınca müridlerinin çoğunlukta olduğu Anadolu'ya yöneldi. Erzincan'da Ustaclu (Ustacalu) Türkmenleri onu coşkuyla karşıladılar. Burada iken her tarafa haber gönderilerek İsmâil'in şahlık mücadelesine giriştiği bildirildi. Avşar, Çepni, Ustaclu, Dulkadır, Rumlu, Şamlu, Tekelü Türkmenleri başta olmak üzere kızılbaş Türkmenler, İsmâil'in etrafında toplanmaya başladı. İsmâil'in yanındakilerin asıl amacı Orta Anadolu'da siyasî birlik kurmaktı. Fakat Osmanlılar'ın sert tedbirler alarak kızılbaş elebaşlarının ve önde gelen yandaşlarının yollarını kesmesi umulan ölçüde destek gelmesini önledi. Kızılbaşlar bir süre Erzincan yöresinde bekledikten sonra Tebriz'e yöneldiler (Emecen, s. 38-39). Önce Şirvanşahlar'ın ülkesine taarruz edilerek Şirvanşah Ferruh Yesâr mağlûp edildi. 907'de (1501) az bir kuvvetle Akkoyunlu Sultanı Elvend'in 30.000 kişilik ordusu Şerûr yakınlarında yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğratıldı. Elvend Diyarbekir'e kaçtı. İsmâil Tebriz'e girerek tahta oturdu. On iki imam Şîîliğini resmî mezhep ilân etti. Hutbelerde Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a lânet okunmasını emretti. Tebriz'de Akkoyunlu hânedan ailesine karşı katliamlara girişti. Hatta mezarları açtırarak kemikleri yaktırdı. 909'da (1503) Irâk-ı Arab ve Fars hâkimi Murad Bey'e karşı yürüyen Şah İsmâil yine az bir kuvvetle Hemedan yakınlarında yapılan savaşta üstün geldi. Murad önce Bağdat'a kaçtı; burada tutunamayınca Dulkadırlı Alâüddevle Bey'e sığındı. Şah İsmâil, 1504'te sadık adamlarından Aykutoğlu İlyas Bey'in Fîrûzkûh bölgesinin hâkimi Hüseyin Kiyâ Çelavî tarafından öldürülmesi üzerine Fîrûzkûh'a yürüdü. Bölgenin önemli kaleleri olan Gülhandan, Fîrûzkûh ve Asta ele geçirildi. Aslında Şîa mezhebinden olan Hüseyin Kiyâ öldürüldü. Bu sırada Safevîler'den kaçarak bölgeye sığınmış olan Musullu Türkmenler kılıçtan geçirildi. Bu zaferin ardından Mâzenderan, Lâhîcân ve Cürcân hâkimleri Şah İsmâil'e gelip ona biat ettiler. Böylece Safevîler'in sınırları Hazar denizi kıyılarına ulaştı. Şah İsmâil, bu esnada Yezd'e saldıran Eberkûh hâkimi Muhammed Kere'yi bertaraf ettikten sonra Yezd'e girip ahalinin bir bölümünü kılıçtan geçirdi; aynı yıl Horasan da hâkimiyet altına alındı. Öte yandan Dulkadıroğlu Alâüddevle Bey'in kendisine sığınmış olan Murad Bey'i yeniden Akkoyunlu tahtına oturtmak amacıyla Diyarbekir'i ele geçirmeye çalıştığı haberi gelince Şah İsmâil 912'de (1507) Erzincan'a yöneldi. Osmanlı topraklarına girerek Kayseri üzerinden Maraş'a ulaştı. Dulkadıroğulları mukavemet göstermeyip dağlara çekilince Maraş ve Elbistan'ı tahrip ederek Tebriz'e döndü. Diyarbekir ve yöresi Safevîler'e bağlanmış oldu. Ertesi yıl Bağdat hâkimiyet altına alındı.

Şah İsmâil'in ülkenin batıdaki toprakları ile meşgul olmasından istifade eden Özbekler (Şeybânîler) Horasan'ı ele geçirmişler, hâkimiyetlerini Kirman'a doğru yaymaya çalışıyorlardı. Horasan'a yürüyen Şah İsmâil, Özbekler'i ağır bir yenilgiye uğrattı (916/1510). Merv ve Herat hâkimiyet altına alındı. Şah İsmâil, Şeybânî Han'ın başını kestirerek Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e gönderdi. Ertesi yıl Anadolu'da Teke Türkmenleri, Osmanlılar'a karşı isyan edip Şah İsmâil'in hizmetine girmek amacıyla İran'a yöneldiler. Osmanlı ordusu bu isyanı bastırmakta etkili olamadı. Türkmenler, Sivas yakınlarında yaptıkları savaşta reislerini kaybetmiş olmalarına rağmen İran'a ulaşmayı başardılar. Ancak Şah İsmâil, onların Erzincan yakınlarında ticaret kervanlarına saldırmış olmalarına hiddetlenerek aşiret reislerini öldürttü. Türkmenler'i de kızılbaş beyleri arasında paylaştırdı. 1512'de Özbekler, Horasan'a saldırıp Herat'a kadar olan yerleri alınca Şah İsmâil, Özbekler'in üzerine yürüyüp Horasan bölgesiyle Herat ve Belh şehirlerini geri aldı. Safevîler'e karşı isyan halinde olan Nesâ ve Ebîverd itaat altına alındı (919/1513).

Osmanlı Padişahı II. Bayezid, Şah İsmâil'in Tebriz'e hâkim olup tahta çıkması üzerine ona elçiler göndererek tebrik etmiş, ancak Şah İsmâil'in Anadolu topraklarına olan ilgisi sürmüştü. 1512'de Nûr Ali Halîfe Rûmlu kızılbaş Türkmenler'i Safevîler'e bağlamak amacıyla Anadolu'ya gönderildi. Tokat yakınlarında bir Osmanlı birliğini yenilgiye uğratan Nûr Ali Halîfe, Tokat'ta Şah İsmâil adına sikke kestirdi. Bu arada II. Bayezid'in hal'inden sonra tahta geçmiş olan Yavuz Sultan Selim'e muhalefet eden Şehzade Ahmed'in oğlu Murad adamlarıyla birlikte Safevîler'e sığındı. Şah İsmâil ona Fars eyaletinde timarlar verdiyse de genç şehzade İsfahan yakınlarında vefat etti. Öte yandan Diyarbekir hâkimi Muhammed Han Ustaclu, Memlük ve Dulkadır kuvvetlerine karşı kazanılan küçük başarılarla yetinmeyerek Yavuz Sultan Selim'e hakaretamiz ifadelerle dolu bir mektup gönderdi. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin Safevîler'e karşı harekete geçmesine sebep oldu.

Yavuz Sultan Selim, Anadolu'daki kızılbaşların harekete geçme ihtimaline karşı tedbir aldıktan sonra büyük bir ordu ile İran'a yürüdü. Erzincan üzerinden Tebriz'e doğru ilerledi. Hoy yakınlarındaki Çaldıran ovasında yapılan savaşta Safevîler yenildi (2 Receb 920 / 23 Ağustos 1514). Şah İsmâil savaş meydanını terkedip Dergüzîn'e çekildi. Kızılbaş reislerinin pek çoğu savaş meydanında öldü. Yavuz Sultan Selim Tebriz'e girdi. Burada bir hafta kaldıktan sonra Amasya'ya çekildi. Tebriz'de bulunan sanatkârların büyük kısmını İstanbul'a yolladı. Ardından Kemah, Harput ve Diyarbe-

kir Osmanlılar'ın eline geçti. Çaldıran mağlûbiyeti Şah İsmâil'in yenilmezliği inancına büyük darbe vurdu. Bâbür Şah, Kandehar ve Belh'i ele geçirdi. Ubeydullah Han Horasan'a saldırdı. Buna karşılık Şah İsmâil, Emîr Han Musullu'yu oğlu Tahmasb'a lala yaparak Horasan'a gönderdi. Diğer kızılbaş reisleri ülkede yer yer ortaya çıkan isyan hareketlerinin bastırılmasıyla meşgul oldu. Şah İsmâil'in Osmanlılar'a karşı Avrupalı devletlerle ittifak kurmaya çalışması elçilerin zamanında yerine ulaşamaması yüzünden gerçekleşmedi. Şah 23 Mayıs 1524'te ölümüne kadar sakin bir hayat sürdü. Şah İsmâil Azerbaycan, Horasan, Fars, Irâk-ı Acem, Kirman ve Hûzistan'ı kendisine bağlamış; Belh, Kandehar ve Diyarbekir ise zaman zaman Safevî hâkimiyetinde kalmıştı.

I. Tahmasb küçük yaşta tahta geçtiğinde ülke doğudan ve batıdan baskı altına alınmıştı. Kızılbaş reisleri arasında devlet kademelerinde etkinliklerini arttırmak amacıyla kuvvetli bir rekabet bulunuyordu. Şah İsmâil zamanındaki şaha tam bir itaatle bağlanma anlayışı büyük ölçüde sarsılmıştı. Bu yüzden onun saltanatının ilk yılları iç mücadeleler ve merkezî otoritenin tesis edilmesiyle geçti. Şah İsmâil'in ölümünden sonra emîrülümerâlık makamına yükselen Dîv Sultân-ı Rûmlu devlet işlerini bütünüyle ele geçirdi. Ancak bu durum uzun sürmedi. 932'de (1526) Kuzeybatı İran'da başlayan iç karışıklıklar kısa sürede bütün İran'a yayıldı. Bu mücadeleler sırasında Ustaclular ağır bir darbe alırken Tekelü aşiretinin gücü arttı. 1527'de Dîv Sultân-ı Rûmlu'nun öldürülmesinin ardından iktidar Tekelü aşiretinden Çuha Sultan'a geçti. 1530'da Şamlular ile Tekelüler arasında meydana gelen savaşta Çuha Sultan öldürüldü. Hüseyin Han Şamlu onun yerine geçti, ancak o da üç yıl sonra ortadan kaldırıldı.

Öte yandan doğuda ve batıda ülkenin sınırları tehdit altında idi. Eskiden beri Horasan'a hâkim olmaya çalışan Özbekler iç karışıklılardan istifade ederek Şah İsmâil'in ölümünden hemen sonra saldırıya geçmişti. 1524'ten 1536'ya kadar defalarca Horasan'a saldıran Ubeydullah Han nihayet Timurlular devrinin en önemli şehirlerinden olan Herat'ı ele geçirdi. Ancak Şah Tahmasb'ın büyük bir ordu ile Horasan'a yürümesi üzerine bölgeyi terketti. Safevîler herhangi bir direnişle karşılaşmadan Herat'ı ve çevresini geri aldı. Kandehar'a giden Şah Tahmasb burayı zaptettikten sonra Kaçar Budak Han'ı vali tayin edip Herat'a döndü. Kandehar ertesi yıl tekrar Safevîler'in elinden çıktı. 951'de (1544) Bâbür'ün oğlu Hümâyun, Tahmasb'dan aldığı yardımlara karşılık Kandehar'ı Safevîler'e teslim ettiyse de şehir kısa bir süre sonra elden çıktı ve 965'te (1558) yeniden Safevî hâkimiyetine girdi.

Batıda Osmanlılar Azerbaycan'ı tehdit altına almışlardı. 1531'de Tekelü aşiretinin iktidardan uzaklaştırılması üzerine Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan eski Azerbaycan beylerbeyi Ulama Han, Kanûnî Sultan Süleyman'ı İran'da meydana gelen iç karışıklılarla Özbekler'in saldırıları konusunda bilgilendirdi ve onu İran'a sefer düzenlemeye ikna etti. Osmanlı sultanı Ulama Han'ı paşa unvanıyla Bitlis'e gönderdi. Osmanlılar'ın bu tutumundan rahatsız olan Bitlis hâkimi Şeref Han bölgesindeki kaleleri Rujeki ağalarının muhafazasına verip Tahmasb'a sığındı. Sünnî İslâm dünyasının koruyuculuğu misyonunu üstlenen ve Safevîler'i büyük bir tehdit unsuru olarak gören Kanûnî Sultan Süleyman bu olayları bahane edip Tebriz seferine çıktı. Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa, Tebriz'e yürüyerek burayı ele geçirdi (941/1534). Kanûnî Sultan Süleyman iki ay sonra Tebriz'e geldi. Bu sırada Tahmasb, Özbekler ile savaş halinde idi ve Şamlular da ayaklanmıştı. Dulkadırlı ve Tekelü Türkmenleri'ne mensup bazı grupların Osmanlılar'a katılması kızılbaşların mukavemetini biraz kırdıysa da kışın erken bastırması yüzünden Kanûnî Sultan Süleyman Bağdat'a çekildi ve burayı herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Buna karşılık Şah Tahmasb da Tebriz ve çevresini geri aldı. Daha sonra Şah Tahmasb'ın Osmanlılar'a barış teklifleri olduysa da Kanûnî Sultan Süleyman bunları dikkate almadı (bk. **IRAKEYN SEFERİ**).

Şah I. Tahmasb'a karşı isyan hareketine girişen Safevî şehzadesi Elkas Mirza başarısız olunca İstanbul'a sığındı ve Kanûnî Sultan Süleyman'ı İran'a karşı yeniden harekete geçmeye teşvik etti. 954'te (1547) başlayan İran seferi Elkas Mirza'nın vaadlerinin gerçekleşmemesi yüzünden beklenen faydayı sağlamadı, hatta onun gözden düşmesine sebep oldu. 1549'da Erdelân yakınlarındaki Mihribân Kalesi'ne sığınmak zorunda kalan Elkas Mirza burada Safevîler tarafından yakalanarak Kahkaha (Alamut) Kalesi'ne hapsedildi ve bir yıl sonra zehirlenerek öldürüldü. 961'de (1554) Osmanlılar'ın İran'a yöneldiği haberi üzerine Şah Tahmasb, Kanûnî Sultan Süleyman'a elçiler gönderdi. Mektuplar teâti edilmek suretiyle 1555 yılından itibaren Osmanlılar'la barış dönemi başladı. Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması ilişkilerde küçük bir krize yol açtıysa da onun Osmanlılar'a teslimi ve katledilmesinin ardından yeniden eski duruma dönüldü.

Öte yandan Osmanlılar'a karşı İran'dan destek sağlamayı düşünen Avrupalı devletler, elçiler gönderip Safevîler'i Osmanlılar'a karşı kışkırtmaya çalıştıysa da Şah Tahmasb bunlara fazla itibar etmedi. Habsburg İmparatoru V. Karl tarafından Şah İsmâil'e gönderilen elçi onun ölümünün ardından İran'a ulaşmış ve mektubu Şah Tahmasb'a sunmuştu. 1571'de İnebahtı Deniz Savaşı'ndan biraz sonra Papa Pius, Tahmasb'a elçiler yollayarak kendilerinin karadan ve denizden Osmanlılar'a karşı harekete geçeceklerini, bu arada Safevîler'in de Suriye ve Irak'a saldırarak daha önce kaybettikleri toprakları geri alabileceklerini bildirdi; ancak bu teklif de Safevî hükümdarınca makbul karşılanmadı. Hint denizinde Osmanlılar'la mücadele halinde olan Portekizliler'in 958 (1551) ve 982'de (1574) girişimleri de Şah Tahmasb tarafından geri çevrilmişti.

Şah I. Tahmasb'ın 984'te (1576) zehirlenerek ölümü üzerine tahta kimin geçeceği hususunda yeniden rekabet başladı. Ustaclular'ın desteğiyle Haydar Mirza tahta oturdu. Fakat Avşar, Rumlu ve Türkmen beylerinin muhalefetiyle tahttan indirildi ve yerine II. İsmâil geçti. II. İsmâil kısa süren saltanatında kendisine rakip olarak gördüğü kardeşlerini ortadan kaldırdı. Bu sırada henüz altı yaşında olan Herat hâkimi Abbas Mirza, onu öldürmeye gelen Ali Kulı Hân-ı Şamlu'nun tereddüt göstermesi sayesinde ölümden kurtuldu. II. İsmâil'in 13 Ramazan 985'te (24 Kasım 1577) ölümü pek çok yönden karanlıkta kaldıysa da gerek saray çevresinde gerekse halk arasında memnuniyetle karşılandı. Bu esnada Şîraz'da bulunan Muhammed Hudâbende Kazvin'e gelerek tahta geçti (3 Zilhicce 985 / 11 Şubat 1578). II. İsmâil'in kardeşlerini öldürttüğü ve Safevî tahtının vârisi kalmadığı haberini alan Özbek Celâl Han büyük bir ordu ile İran topraklarına girip Meşhed'e kadar ilerledi. Ancak Meşhed hâkimi Murtaza Kulı Hân-ı Pürnek ile yaptığı savaşta hayatını kaybetti.

İran-Osmanlı sınır boylarında yaşayan Kürtler, II. İsmâil'in ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıktan faydalanıp Osmanlılar'ı İran topraklarına saldırmaları için kışkırtmaya başladılar. Şirvan şahı da Sünnî mezhebine geçtiğini bildiren bir elçilik heyetini İstanbul'a göndererek Safevîler'e karşı Osmanlılar'dan yardım istedi. Bu durum

1555'te yapılan barışın bozulmasına ve Osmanlılar'ın İran'a saldırmasına yol açtı. Sokullu Mehmed Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen III. Murad, Vezir Lala Mustafa Paşa'yı İran üzerine gönderdi. Tebriz, Güney Kafkaslar, Karabağ, Azerbaycan, Luristan gibi batı toprakları Osmanlılar'ın eline geçti. Bu gelişmeler, kızılbaş Türkmen kabileleri arasındaki çekişmelerin bir müddet ortadan kalkmasına ve devletin yeniden toparlanma sürecine girmesine ortam oluşturdu. Ferhad Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordularının Azerbaycan topraklarına girmesi üzerine Hamza Mirza zayıf bir ordu ile karşı koymaya çalıştı. Osmanlılar Tebriz'e girdi (1585). Hamza Mirza, Tebriz'i geri alamadığı gibi 994'te (1586) ordugâhta öldürüldü. Onun ölümü Abbas Mirza'nın tahta geçmesinin yolunu açtı. Ancak bu durum Türkmen reisleri arasındaki iç mücadelelerin yeniden canlanmasına sebep oldu. Abbas Mirza, Ustaclu Mürşid Kulı Han'ın desteğiyle Kazvin'e gelerek tahta oturdu (Ekim 1587). Tahtını yeniden ele geçirmek için bazı teşebbüslerde bulunduysa da başarılı olamayan Muhammed Hudâbende Kazvin'de öldü (1596).

I. Abbas tahta geçince ilk iş olarak iç problemleri halletmek amacıyla orduda geniş bir ıslahata girişti. Öncelikle kızılbaş reislerinin gücünü kırmak için Şahseven adıyla yeni askerî birlikler meydana getirdi. Bu yeni ordu şaha sadık olduğunda şüphe olmayan kızılbaş Türkmenler'den başka Gürcü, Çerkez, Ermeni ve diğer Kafkas halklarından küçük yaşta İran'a gelen gulâmlarla savaşlarda esir düşüp İslâmiyet'i seçenlerden oluşuyordu. Bunların başına daha önce İslâm'a girmiş olan Ermeni asıllı Allahverdi Han getirildi. Ayrıca tüfekçiyan ve topçuyan adıyla ateşli silâhları kullanabilen birlikler kuruldu. Her ne kadar bu birliklerin oluşturulmasında İngiliz elçileri Sherley kardeşlerin etkili olduğu söylenirse de bu husus açık değildir. Esasen Safevîler daha Şah İsmâil döneminden itibaren ateşli silâhlara âşina idi. Yeni askerî sistemin dışında kalan kızılbaş Türkmenler, gerek ateşli silâhları kullanmaktan hoşlanmamaları gerekse siyasal ve ekonomik güçlerini kaybetmiş olmalarından dolayı etkinliklerini hızla yitirdiler. Yine de Safevî Devleti'nin son zamanlarına kadar, hatta Nâdir Şah döneminde bile Safevî ordusu içindeki varlıklarını sürdürdüler.

Şah I. Abbas'ın dış politikada karşı karşıya kaldığı en önemli mesele İran'ın doğuda ve batıda toprak kayıplarına uğramış olmasıydı. Osmanlılar'ın Azerbaycan üzerindeki baskıları artmıştı. Çok geçmeden Gence, Osmanlılar'ın eline geçti (1 Eylül 1588). 998'de (1590) İstanbul'da imzalanan Ferhad Paşa antlaşmasıyla Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ, Gence, Bağdat, Luristan, Kürdistan, Tebriz, Karacadağ, Nihâvend, Şehrizor bölgeleri Osmanlı hâkimiyetine girdi. Ayrıca Osmanlılar, İran'da okunan hutbelerde ilk üç halifeye lânet edilmemesi şartını koydurdular. Bu antlaşma ile batı yönünden gelecek tehlikeler ortadan kalktığı için Şah Abbas doğuya yönelip Horasan'ı ellerinde tutmakta olan Özbekler'in üzerine yürüdü. 1598'de Herat, Nîşâbur ve Meşhed'i geri alarak hâkimiyetini Belh, Merv ve Esterâbâd'a kadar genişletti. Ancak iki yıl sonra Bâkī Muhammed Han Belh'i geri aldı. Safevî ordusu ağır kayıplar vermesine rağmen Merv, Herat, Nesâ, Ferah ve Sebzevâr (Beyhak) şehirlerini topraklarına kattı. Ardından Özbekler ile uzun bir barış dönemine girildi. Öte yandan 1602'de Bahreyn, Dağıstan, 1606'da Gence, 1608'de Şirvan ve Gürcistan Safevîler'in hâkimiyetine girdi. 1622'de Portekizliler, İngilizler'in desteğiyle Hürmüz'den uzaklaştırıldı.

Özbek tehlikesini bertaraf ettikten sonra yeniden batıya yönelen I. Abbas Azerbaycan, Nahcıvan ve Revan'ı geri aldı. Osmanlı serdarı Cigalazâde Sinan Paşa'yı Tebriz'de yenilgiye uğrattı. Osmanlılar'la 1021'de (1612) İstanbul'da yapılan barışa aykırı olarak askerî harekâta devam edip Kerkük, Şehrizor, Kerbelâ, Necef ve Bağdat'ı ele geçirdi (1033/1624). Böylece İran en geniş sınırlarına ulaştı. Dış tehlikelerin bertaraf edilmesine paralel olarak İran'da neredeyse bağımsız hareket eden mahallî hâkimler de ortadan kaldırıldı. Böylece Mâzendarân, Gîlân, Lâhîcân, Lâr gibi pek çok mahallî hânedana son verildi. Osmanlılar karşısında alınan yenilgiler sebebiyle I. Abbas'ın başşehri 1598'de Kazvin'den İsfahan'a taşımasından sonra bu şehir gerek sanat gerekse ticaret bakımından büyük bir gelişme göstermeye başladı. Savaş esiri olarak İran'a getirilmiş olan Gürcüler ile Culfa bölgesinde bulunan Ermeniler'in büyük bir bölümü İsfahan'da iskân edildi. İngiliz ve Hollandalı tüccarların başşehirde temsilcilik açmalarına izin verildiği gibi bunlara geniş kapitülasyonlar tanındı.

I. Abbas 1038'de (1629) vefat ettiğinde tahta geçecek kardeşi ve oğlu yoktu. Çünkü şehzadelerin bir kısmı kör edilmiş, bazısı taht iddiasında bulunma ihtimaline karşı öldürülmüştü. Bu sebeple torunu Sam Mirza (Safî Mirza'nın oğlu), Şah Safî adıyla tahta oturdu. O da devlet adamlarına ve şehzadelere karşı acımasızca davranıp pek çok önemli şahsiyeti idam ettirdi. Avusturya ile barış antlaşması yapmış olan Osmanlılar İran'a saldırdı. 1045'te (1635) Revan Osmanlılar'a geçtiyse de kısa süre sonra Şah Safî tarafından geri alındı. Bu zaferin ardından Safevîler'in barış teklifi Bağdat'ı geri almak niyetinde olan Osmanlılar tarafından reddedildi. 1048'de (1638) Bağdat IV. Murad tarafından ele geçirildi. 1049'da (1639) Osmanlılar'la imzalanan Kasrışîrin (Zühab) Antlaşması, Osmanlı-İran sınırını geniş ölçüde belirlediği gibi iki ülke arasında uzun süreli bir barış döneminin de başlangıcı oldu. Öte yandan Özbekler'in Horasan'a defalarca yaptıkları akınlar yağma ve talan dışında etkisiz kaldı.

Şah Safî'nin 1052'de (1642) otuz bir yaşında âniden ölümü üzerine henüz on yaşlarında olan oğlu Muhammed Mirza, II. Abbas adıyla tahta geçti. 1058'de (1648) Afganistan'a ordu sevkederek Kandehar ve etrafındaki kaleleri hâkimiyeti altına aldı. Bâbürlüler'in karşı saldırıları 1063'e (1653) kadar sürdüyse de başarılı olmadı. Öte yandan Basra körfezindeki etkinliklerini arttırmaya çalışan Hollandalılar yeni kapitülasyonlar elde etti. Ardından Fransızlar da II. Abbas'ın ölümüne yakın bazı imtiyazlara sahip oldular.

II. Abbas'ın 1077'de (1666) vefatından sonra oğlu Safî Mirza, Şah Süleyman adıyla tahta geçti. O da selefleri gibi tahttan indirilme korkusu ile saray ileri gelenlerine karşı katı bir tutum içine girip pek çok kişiyi öldürttü. Barışçı bir dış politika takip ederek İran'ı savaştan uzak tuttu. Kişm adasını işgal edip Benderabbas'ı topa tutan Hollandalılar'a karşı asker sevketmek yerine müzakere yolunu seçti. Bununla birlikte Safevî Devleti'nin Şah Safî döneminde başlayan çöküşü Şah Süleyman zamanında daha da hızlandı. Onun 1105'te (1694) vefatının ardından yerine oğlu Sultan Hüseyin Mirza tahta geçti. Yeni hükümdar her ne kadar zühd ve takvâ sahibi bir kişi olarak tanınıyorsa da kısa süre sonra eğlence ve işrete daha fazla zaman ayırmaya başladı. Bu durum sarayın masraflarını iyice arttırdı. 1698'de ülkenin doğusunda bulunan Belûcîler ayaklandı. Sultan Hüseyin Şah bu ayaklanmayı ancak Gürcü Prensi II. Giorgi'nin yardımı ile bastırabildi. Bu gelişmeler saraydaki Gürcü nüfuzunu daha da güçlendirdi. Şahın 1706'da Kum ve Meşhed'i ziyaret amacıyla 60.000

kişilik bir kafile ile ayrılmasından sonra kardeşi Abbas Mirza isyan ettiyse de yine Gürcü beylerinden Keyhusrev tarafından isyan bastırıldı. 1709'da Galzay Afganlıları, Mîr Veys kumandasında Kandehar'ı işgal etti. Safevî kuvvetleri arasındaki Gürcü-kızılbaş çekişmesi yüzünden Kandehar geri alınamadı. 1715'te Abdâlî Afganlılar, Herat'ta isyan çıkarıp Meşhed'i kuşattılar. Şah bunlara karşı üç ordu gönderdiyse de başarılı olamadı. 1718'de yeni bir ordu hazırlamak bahanesiyle Kazvin'e geçti. Bu arada Mîr Veys'in 1715'te ölümünden sonra Afganlılar'ın başına geçen Mîr Mahmûd, Abdâlî Afganlıları'nı yendi. Şah onu Hüseyin Kulı unvanı ile Kandehar valisi tayin etti. Ancak Mahmûd şaha sadık kalmayıp Kirman'ı ve ardından Meşhed'i zaptetti. 1722'de İsfahan yakınlarında Safevî ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıp başşehri kuşattı. Sultan Hüseyin Şah 30 Muharrem 1135'te (10 Kasım 1722) kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Afganlılar, İran'ın resmî hâkimi durumuna geldiler. Öte yandan Kazvin'e kaçmış olan Şehzade Tahmasb, II. Tahmasb unvanı ile şahlığını ilân etti. İran'daki Afgan hâkimiyeti sathî idi ve Tebriz, Kazvin, Yezd gibi şehirler direnmeye devam ediyordu. Mîr Mahmûd Han 1725'te yeğeni Eşref Han tarafından devrildi. Diğer taraftan Osmanlılar, İran'da meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalmayarak Safevî hükümdarını yeniden tahta geçirmek amacıyla Afganlılar'ın üzerine yürüdü. Eşref Han, savaşa yanaşmayıp İran'ın batı ve kuzeybatı topraklarının bir kısmını Osmanlılar'a terkederek barış imzaladı.

Avşarlar'ın Kırıklu obasına mensup olan Nâdir 1726'da Esterâbâd bölgesine yerleşmiş olan II. Tahmasb'a katıldı. Öncelikle kabileler arasındaki çatışmalara son verdi. 1727-1729 yıllarında Herat'ta Abdâlî Afganlıları ile savaştıktan sonra İsfahan'a yürüyüp şehre girdi. Aralık 1729'da Eşref'i Şîraz yakınlarında yenilgiye uğratarak İran'dan çıkardı. Böylece İran'daki Afgan hâkimiyeti sona erdi. 1733'te muhasara ettiği Bağdat'ı zaptedemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı topraklarına kattı. Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele edip 1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bu arada Nâdir Han Avşar 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun oğlu III. Abbas'ı tahta geçirdi. Ancak Abbas'ın çocuk yaşta olmasından faydalanarak 1736'da Nâdir Şah unvanı ile tahta geçti. Böylece 1722'den beri zaten fiilen sona ermiş olan Safevî Devleti tamamen ortadan kalktı.

SAFEVÎ HÜKÜMDARLARI	
Şah İsmâil	907 (1501)
Tahmasb I	930 (1524)
İsmâil II	984 (1576)
Muhammed Hudâbende	985 (1578)
Abbas I	995 (1587)
Şah Safî I	1038 (1629)
Abbas II	1052 (1642)
Safî II (Şah Süleyman)	1077 (1666)
Hüseyin Mirza	1105 (1694)
Tahmasb II	1135 (1722)
Abbas III	1144-1148 (1732-1736)

II. İDARE ve TEŞKİLÂT

Safevî Devleti'nin kurulması İran tarihi için dönüm noktası olmuştur. Bu tarihe kadar küçük çaplı ve mahallî beylikler tarafından temsil edilen Şiîlik, Safevîler'le birlikte İran'ın resmî mezhebi haline gelmiş, devlet eliyle hızlı bir Şiîleştirme politikası takip edilmiştir. Şiî ezanı tesis edilmiş, hutbelerde ilk üç halifeye ve Hz. Âişe'ye lânet okunması gelenek haline gelmiştir. Muhammed Hudâbende zamanında bu gelenek yasaklandığı gibi bu tür davranışların ortadan kalkması için tedbirler alınmış, fakat onun tahttan indirilmesinin ardından yeniden başlamıştır. Devlet kademelerinde yapılan görevlendirmelerde samimi Şiîler'e öncelik verilmiştir (Abdî Beg Şîrâzî, s. 55). Şiîliğin her alanda geniş tesirlerine karşılık İran Devleti kavramı Safevîler'in ilk dönemlerinde biraz müphem kalmıştır. Her ne kadar Osmanlılar'ın İran'a gönderdiği mektuplarda ve İskender Bey Türkmen'in eserinde Mülk-i Îrân, Memâlik-i Îrân gibi tabirler geçmişse de gerçek anlamda Şah Süleyman zamanında Memleket-i Îrân tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

Safevîler, devlet teşkilâtında İlhanlı ve Akkoyunlu geleneğini devam ettirmekle birlikte kadîm İran devlet anlayışının da canlanmasına imkân sağlamıştır. Şah İsmâil, tıpkı İslâm öncesi dönemlerde olduğu gibi hem dinî hem siyasî otoriteyi temsil etmekteydi ve "zıllullah fi'l-arz, naîb-i imâm mehdî (imam gāib)" gibi unvanlar taşıyordu. Onun zamanında tesis edilen vekîl-i nefes-i nefîs-i hümâyun şahın vekilliğini yerine getirmekte olup kızılbaş reisler arasından seçiliyordu. Bu makam aynı zamanda mürşid-i kâmil sayılan şahın temsilcisi durumundaydı. Öte yandan Safevîler'in ilk dönemlerinde şehzadeler devlet tecrübesi edinmeleri için bir kızılbaş reisin lalalığında eyaletlerde görevlendirilirdi. Ancak Şah I. Abbas'tan itibaren bu geleneğe son verilmiştir.

Günlük işlerin yürütüldüğü divanın başkanlığını vezîriâzam yapıyordu. Divanda çok sayıdaki vezirden başka bir de vak'anüvis bulunurdu. Vak'anüvis aynı zamanda şahın münşisi idi. Divanda vezîriâzamdan sonra korcubaşı, eşik ağasıbaşı ve kullar ağasıbaşı gelirdi. Maliye işleri müstevfî-i memâlik unvanı altında bir vezirin uhdesinde idi. Sarayın bütün işlerinin yürütülmesi nâzır-ı büyûtât veya büyûtât-ı hâssa-i şerîfe aitti. Safevîler'in ilk dönemlerinde hem dinî kurumların hem "adâlethâne"nin başında sadr bulunuyordu. Ne zaman tesis edildiği belli olmamakla beraber sonraları adalet işleri divan beyinin uhdesine verildi. Divan beyi en yüksek mahkeme görevini yürütüyordu. Bu görevin başında çoğunlukla Türk kökenliler bulunmaktaydı.

Bürokrasi Tacik olarak da adlandırılan Fars kökenlilerin elindeydi. Bununla birlikte bu zümre arasında İskender Bey Türkmen, Budak Münşî, Hasan-ı Rûmlû gibi Türkmen kökenliler de bulunmaktaydı. Buna karşılık askerî sınıfı meydana getiren kızılbaşlar hem merkezdeki hem eyaletlerdeki üst düzey görevleri ellerinde tutuyordu. Kızılbaş reisleri emîrü'l-ümerâ veya beylerbeyi unvanı ile eyaletlerde görevlendirildiğinde maiyetlerinde bulunan kabileleriyle birlikte gidiyor, kabilesinin erkekleri aynı zamanda onların askerî gücünü oluşturuyordu. Bu vesile ile eyaletlerin gelirlerini tasarruf ediyor, savaş halinde kendilerine tâbi askerlerle orduya katılıyordu. Bununla birlikte iç huzursuzluklar veya kendi aralarında meydana gelen çekişmeler ordunun savaş gücünü büyük ölçüde azaltıyordu.

Ülke Şirvan, Karabağ, Azerbaycan, Hemedan, Irâk-ı Arab, Fars, Kûh, Gîlûye, Kirman, Kandehar, Belh, Herat, Merv, Meşhed, Esterâbâd gibi çok sayıda eyalete bölünmüştü. Eyalet idaresine genellikle bey, han veya sultan rütbesiyle Türkmen kökenli reisler gönderilirdi. Bazı eyaletler ise şehzadelere tahsis edilirdi. Safevîler'in ilk dönemlerinde eyaletlerin idaresini elinde bulunduranlar hangi rütbeye sahip olursa olsun hâkim olarak nitelendirilirdi. Ancak sonraları en yüksek idarî makamı tanımlamak için beylerbeyi unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda nâdiren emîrü'l-ümerâ ve hân-ı hânân unvanlarına rastlanmaktadır.

Topraklar şahın malı sayılırdı. Geniş arazilere sahip hânedan üyeleri ve saray ileri gelenleri gelirlerinin bir bölümünü, bazan tamamını müsadere edilmesi korku-

su yahut dinî gerekçelerle vakıflara bağışlardı. Öte yandan Selçuklular'da da uygulanan iktâ geleneğinin bir devamı olarak idarecilere veya askerî sınıfa "tuyul" adıyla araziler tahsis edilirdi. Tuyul toprakları ya dâimî veya bir yıllık sürelerle verilirdi. Askerî sınıftan olup kendisine tuyul tahsis edilenler sipahiliği terketmediği müddetçe ömür boyu toprağı tasarrufunda tutar ve erkek evlâdına devredebilirdi. Yıllık olarak tahsis edilen tuyullar her yılın sonunda yenilenir veya başkasına verilirdi.

III. İÇTİMAÎ ve İKTİSADÎ HAYAT

Safevîler'in ilk dönemlerinde İran'da yaşayan ahalinin büyük bölümü Sünnî idi. Bu durum yeni mezhebin yayılmasında büyük bir engel gibi görünse de Şah İsmâil'in aldığı sert tedbirlerle Şiîlik kısa sürede bütün İran'ı kapsayan bir mezhep haline geldi. Bir Venedikli tüccarın anlattığına göre Tebriz Meydanı'nda toplanan halka önce Şiî fıkhı anlatılıyor, daha sonra şeyhülislâmın nezaretinde topluca mezhep değiştirme işlemi yerine getiriliyordu. Ülke genelinde halkın yeni mezhebe geçmesi telkin ediliyor, aksi halde katliamlar yapılıyordu.

Safevîler'de hâkim unsurları Türk boyları oluşturuyordu. Özellikle Şamlu, Ustaclu, Türkmen, Rumlu, Dulkadırlı, Avşar, Tekelü, Kaçar gibi Türk boyları öne çıkmıştı. Tâlış, Rujeki / Ruzeki, Pazuki, Erdelân gibi Fars asıllı kabileler de mevcuttu. Şah Abbas'tan itibaren bu boylar merkezîleşme eğiliminin güçlenmesiyle nisbeten etkilerini kaybetmiştir. Orta tabakayı tâcirler, küçük esnaf, işçi ve çiftçiler teşkil ediyordu. Şiî ulemâ son derece nüfuz kazanmıştı. Vakıf mülkler bunlara tahsis edilen bağlar, evler, dükkân, hamam ve kervansaraylardan ibaretti.

Şah İsmâil'in tahta geçmesiyle birlikte ilk sikke Tebriz'de kesilmişti. Tümen adı verilen sikke yaklaşık olarak 10.000 gümüş dinar değerindeydi. İlk altın sikke eşrefî adıyla tedavüle çıkmış olup Mısır Memlükleri'nde görülen eşrefînin taklidi idi. Paraların bir yüzünde sultanın adı, diğer yüzünde Şiîliğin göstergesi olarak "lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah Alî veliyyullah" ibaresi yazılırdı.

İktisadî hayatın temelini tarım ve hayvancılık oluşturuyordu. Bu ayırım aslında İran toplumunu meydana getiren Türkler'le Farslar'ın hayat tarzını tanımlamaktaydı. Çünkü hayvancılık daha çok konar göçer hayatı devam ettiren Türkmenler'in elindeydi. Türkmenler han veya bey adı verilen bir aşiret reisinin etrafında cemaatler halinde yaşıyor, yaygın olarak koyun besliyordu. Her ne kadar Selçuklular'ın İran'da hâkimiyet kurmasından itibaren özellikle Kuzey İran topraklarında büyük ölçüde Türk yerleşmesi meydana gelmişse de tarım hayatı genellikle Farslar tarafından temsil edilmekteydi. Köylüler topraklarını sulamada su kuyularından ve sulama kanallarından istifade etmeye çalışırdı. Orta ve Güney İran'ın büyük bölümünda yazlar kurak geçtiğinden hemen hemen her yerleşim yerinde büyük sarnıçlar inşa edilmişti.

Safevîler'in ilk dönemlerinde iç ticaretin önündeki en büyük engel ülkede yol ağının düzenli ve güvenli olmamasıydı. Şehirlerin birbirinden uzak oluşu da taşımacılık açısından önemli bir engeldi. I. Abbas zamanında köprüler ve kervansaraylar yapılarak yol ağı daha güvenilir ve kullanılabilir hale getirilmiş, İpek yolunun güzergâhının İsfahan'dan geçmesini sağlamak amacıyla Orta İran'da yer alan Kevir çölünü kateden bir yol inşa edilmiştir. Bu dönemde Tebriz, İsfahan, Kazvin, Şîraz gibi şehirler hızla gelişmeye başlamıştır.

Şehirlerde ticarî hayat daha çok Ermeni, yahudi ve Hintli tüccarların elindeydi. Yahudiler ve Hintliler kıymetli madenlerin ticaretiyle meşgulken Ermeniler dış ticareti ellerinde bulunduruyor ve neredeyse bütün Avrupa şehirlerini dolaşıyordu. Ermeniler sayesinde İran ipeği ve halısı Avrupa'nın en uzak şehirlerine kadar pazarlanabiliyordu. İç ticaretin gelişmesinden çok dış ticarete önem veren I. Abbas, Ermeni tüccarların Avrupa ile bağlantısından istifade etmek için Azerbaycan'ın Culfa şehrinde bulunan Ermeniler'in büyük bir bölümünü İsfahan'a nakledip yine Culfa adıyla yeni bir yerleşim yeri kurmuş ve onlara geniş imtiyazlar tanımıştır.

İran ipeğinin üretimi büyük ölçüde devletin tekelindeydi. XVII. yüzyılın ortalarında Büyûtât-ı Hâssa-i Şerîfe'ye bağlı olarak otuzdan fazla imalâthane bulunuyordu ve burada yaklaşık 5000 sanatkâr çalışıyordu. Kazvin, Tebriz ve İsfahan ipek ticaretinin yapıldığı başlıca şehirlerdi. İran ipeği Tebriz üzerinden Bursa'ya ve İstanbul'a, buradan Balkan ülkelerine kadar uzanıyordu. Osmanlı-İran savaşlarının yoğunlaştığı dönemlerde ipek ticaretinde aksamalar olmakla beraber özellikle Akdeniz limanlarına ulaşım için kullanılan Tebriz-Halep yolu önemini daima korumuş, coğrafî keşiflerden sonra bile canlılığını sürdürmüştür. Osmanlılar'ın 1639'da Safevîler ile barış antlaşması imzalamasının ardından bu yol daha çok tercih edilir olmuştur. Öte yandan İran ile ticareti geliştirmeye çalışan ve bazı imtiyazlar elde eden İngilizler'in Tebriz-Halep yolunu tercih etmekle beraber Karadeniz'in kuzeyinden dolaşmak suretiyle Kafkaslar veya Hazar denizi üzerinden İran'a ulaşma gayretleri bu yolun güvenli olmaması yüzünden kısa zaman için de kesintiye uğramıştır. Basra körfezine yerleşmeye çalışan Hollandalılar, İran'da ticaret yapma imtiyazı elde etmişti. Bunlar ipekli dokumaların yanı sıra baharat, altın ve gümüş ticaretiyle meşgul oluyordu. Ancak sarayın tezgâhlarında dokunan ipeğin kalitesinden şikâyetçiydiler ve bunu düzeltmek için gayret sarfediyorlardı. Fransızlar bölgeye biraz geç gelmişse de kısa sürede imtiyazlar elde etmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da ipeğe olan ilginin azalması, İran ipeğinin değer kaybetmesine ve ipek ticaretinin giderek önemini yitirmesine sebep olmuştur.

Avrupa pazarlarında İran halısının en güçlü rakibi Osmanlı halıları idi. Osmanlı-Safevî savaşları ticaret yollarından mal akışını büyük ölçüde etkilediğinden İstanbullu halı tüccarları Avrupa'ya İran halılarına nazaran daha gösterişli ve daha ucuz olan Türk halılarını kolayca pazarlayabiliyordu. Her ne kadar İran halıları deniz yoluyla Hollanda ve İngiltere pazarlarına ulaşıyorsa da hiçbir zaman ipek ticareti kadar önemli bir mevki yer etmemiştir.

IV. İLİM ve KÜLTÜR

Timurlular ve İlhanlılar devrine göre Safevî dönemi İran'ı ilim merkezi olmaktan çok uzaktı. Bununla birlikte İran ordusunun ateşli silâhlardan yoksun olmasından dolayı Osmanlı-Safevî mücadeleleri boyunca onların özellikle askerî teknolojiye ilgisini arttırmıştı. Venedikli bir tüccarın naklettiğine göre daha Şah İsmâil döneminde İran ordusunda Osmanlı tarzı top dökümü yapan Ermeni mühendisler bulunuyordu, ancak Şah I. Abbas zamanına kadar tophane kurulamamıştı. Şah Abbas döneminde İran'a gelen Sherley kardeşler yanlarında bazı askerî teknoloji kitapları ile top dökümünü bilen bir mühendis getirmişlerdi. Başta Portekiz olmak üzere Avrupa devletleriyle olan münasebetler Safevîler'in eline kıymetli topların geçmesine vesile olmuştu.

Öte yandan geleneksel olarak astronomiye ve ilm-i nücûma ilgi devam ediyordu. Şah İsmâil, Merâga Rasathânesi'nin yeniden canlandırılması için gayret gösterdiyse de başarılı olamadı. Oğlu Şah I. Tahmasb, İsfahan'da saltanat sarayında

rasat çalışmaları yapılması için gayret göstermiş ve yıldız cedvellerinin hazırlanmasını sağlamıştı. Usturlap ise hem oldukça geliştirilmiş, hem de sanatkârane bir estetiğe kavuşturulmuştu. Safevî sarayında pek çok müneccim bulunuyordu. Bunlar, gelecekle ilgili tahminlerin yanı sıra bazı hastalıkların tedavisiyle ilgili görüşler öne sürüyordu. Bu durum sarayın tabipleriyle kuvvetli bir rekabetin doğmasına yol açmıştır.

Tıp konusunda en önemli şahsiyetlerden biri, Herat ve Rey'de tahsil görmüş olan Muhammed Hüseyin Nurbahşî Bahâüddevle'dir. Onun 1501'de yazdığı *Ḫulâṣatü't-tecârib* adlı eser kısa sürede şöhret sahibi olmasını sağlamıştır. Meşhed'deki şifâhânede çalışan İmâdüddin Muhammed Şîrâzî 1569'da yazdığı risâlesinde özellikle frengi hastalığının tedavisinden bahsetmiştir. Şah I. Abbas zamanında Safevî sarayında çok sayıda tabip bulunuyordu. Özellikle devletin çöküş sürecine girmeye başlamasıyla pek çok tabip Hindistan'a göç etmiştir. Bunlar arasında *Elfâẓü'l-edviye* ve *Dârâ Şükûhî* adlı risâlelerin müellifi Nûreddin Muhammed de bulunuyordu. İlâçların hazırlanmasında geleneksel yöntemler kullanılıyordu. Büyûtât-ı Hâssa'ya bağlı bir de ilâç imalâthanesi vardı. Hekimbaşı devletin sağlık işlerinden ve tabiplerin faaliyetlerinden sorumlu idi.

Safevî hâkimiyeti Şîîliği resmî mezhep haline getirince bu fıkhı iyi bilen âlimlere ihtiyaç duyulmuştu. Şiî ulemânın azlığı yüzünden Lübnan ve Bahreyn'den âlimler İran'a davet edilmiş, bu durum ilk Şiî metinlerinin Arapça olarak kaleme alınmasına veya Arapça'dan Farsça'ya tercümelerin başlamasına ortam hazırlamıştır. Tarikatların da Şîîliğin gelişmesine ciddi katkısı olmuştur. Aynı dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâlelerin kaleme alınmasında da belirgin bir artış gözlenmeye başlanmıştır. Gerek Şîîliğin ihyası ve mahiyetinin anlaşılması yolunda yapılan tartışmalar gerekse reddiye türü eserlerin yazılması felsefe alanında Şeyh Bahâeddin Âmilî, Mîr Dâmâd, Sadreddîn-i Şîrâzî (Molla Sadrâ), Abdürrezzâk b. Ali el-Lâhîcî, Kadı Saîd-i Kumî gibi fakih ve filozofların yetişmesine imkân sağlamıştır. Şiraz Medresesi dönemin en meşhur eğitim kurumu idi. Burada naklî ilimlerin yanı sıra ilm-i nücûm, fizik, kimya, riyâziyat ve felsefe okutulmaktaydı. Şah I. Abbas tarafından Molla Abdullah-ı Şüşterî adına yaptırılan medrese devrin en meşhur Şiî fakihlerini bünyesinde toplamıştı. Safevîler döneminde birçok edebî ve tarihî eser kaleme alınmıştır. İran edebiyatı Safevîler zamanında gelişmiş, ayrıca tarihçilik önemli bir aşama kaydetmiştir (bk. **İRAN [Edebiyat]**).

BİBLİYOGRAFYA :

Müstevfî, *Nüzhetü'l-ḳulûb* (Strange), s. 128; İbn Bezzâz, *Ṣafvetü'ṣ-ṣafâ* (nşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâî), Tahran 1376, s. 71; Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 264-269; Huncî, *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı Emînî* (nşr. M. Ekber Aşîk), Tahran 2003; *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri* (trc. Tufan Gündüz), İstanbul 2007, s. 123-216; Hândmîr, *Ḥabîbü's-siyer* (nşr. M. Debîr-i Siyâkî), Tahran 1362 hş., IV, bk. İndeks; Emîr Mahmûd Hândmîr, *Târîḫ-i Şâh İsmâʿîl ve Şâh Ṭahmasb-ı Ṣafevî: Ẕeyl-i Târîḫ-i Ḥabîbü's-siyer* (nşr. M. Ali Cerrâhî), Tahran 1370; *Cihângüşâ-yı Ḫâḳān: Târîḫ-i Şâh İsmâʿîl* (nşr. A. D. Muztar), İslâmâbâd 1984; Mîr Yahyâ Kazvînî, *Lübbü't-tevârîḫ*, Tahran 1363 hş., s. 387, 418; Nizamşâhî, *Târîḫ-i Elçi-i Niẓâmşâh* (nşr. M. Rızâ Nasîrî – K. Haneda), Tahran 1379, bk. İndeks; Gaffârî, *Cihân'ârâ* (nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1343 hş., s. 257-310; Tahmasb b. Şâh İsmâil, *Teẕkire*, Tahran 1363; Abdî Beg Şîrâzî, *Tekmiletü'l-aḫbâr* (haz. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1369 hş., s. 36-60; Hasan-ı Rûmlû, *Aḥsenü't-tevârîḫ*, Tahran 1347, III, bk. İndeks; Bûdâk Münşî Kazvînî, *Cevâhirü'l-aḫbâr* (nşr. Muhsin Behrâm Nejâd), Tahran 1378/2000, s. 150-230; *Târîḫ-i Kızılbaşân* (nşr. Mîr Hâşim Muhaddis), Tahran 1361; *Âlem'ârâ-yı Şâh Ṭahmasb* (nşr. Îrec Efşâr), Tahran 1370, bk. İndeks; İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı ʿAbbâsî* (nşr. M. İsmâil Rıdvânî), Tahran 1377, I-III; Hüseyin b. Abdüzzâhid, *Silsiletü'n-neseb-i Ṣafeviyye*, Berlin 1965, s. 10-16; *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı Ṣafevî* (nşr. Yedullah Şükrî), Tahran 1363; *ʿÂlem'ârâ-yı Şâh İsmâʿîl* (nşr. Asgar Muntazer Sâhib), Tahran 1349; Gulâm Server, *Târîḫ-i Şâh İsmâʿîl-i Ṣafevî* (trc. M. Bâkır Ârâm – Abbas Kulı Gaffârîferd), Tahran 1374, s. 52-107; L. Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958, s. 30-32; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri: 1578-1590*, İstanbul 1962; a.mlf., "Tahmasb I", *İA*, XI, 637-647; K. M. Röhborn, *Nizâm-ı Eyâlât der Devre-i Ṣafeviyye* (trc. Keykâvus Cihandârî), Tahran 2537 şş., s. 62-67; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 15-42, 84, 147-158; H. R. Roemer, "The Safavi Period", *CHIr.*, VI, 304 vd.; R. M. Savory, "Safevî İranı" (trc. Mehmet Maksudoğlu), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 399-428; a.mlf., "Ṣafawids", *EI*² (İng.), VIII, 765-774; M. Ma'sûm b. Hâcegî İsfahânî, *Ḫulâṣatü's-siyer* (nşr. Îrec Efşâr), Tahran 1368, s. 252-271; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trc. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 62-86; *Elḳāb ve Mevâcib-i Devre-i Selâṭîn-i Ṣafeviyye* (nşr. Yûsuf Rahîmlû), Meşhed 1372; M. Muhsin Müstevfî, *Zübdetü't-tevârîḫ* (nşr. Behrûz Guderzî), Tahran 1375, s. 104-166; Abdülhüseyin Nevâî, *Revâbıṭ-ı Siyâsî ve İḳtisâdî Îrân der Devre-i Ṣafevî*, Tahran 1377, s. 156-257; Mehdî Ferhânî Minferd, *Muhâceret-i ʿUlemâ'-yı Şîʿa ez-Cebel-i Âmül be-Îrân der ʿAṣr-ı Ṣafevî*, Tahran 1377, s. 59-76; M. Hâşim Âsafî, *Rüstemü't-tevârîḫ* (nşr. İzzetullah Alizâde), Tahran 1380, s. 59-152; Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 2003, s. 33-48; Emîn Sadreddin İbrâhim, *Târîḫ-i Şâhî* (nşr. M. Rızâ Nasîrî), Tahran 1383, s. 350; M. Tâhir Vahîd-i Kazvînî, *Târîḫ-i Cihân'ârâ-yı ʿAbbâsî* (nşr. Seyyid Saîd Mîr M. Sâdık), Tahran 1383, bk. İndeks; Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İA*, X, 53-59.

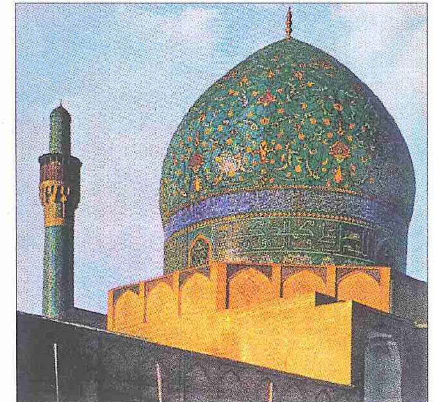
TUFAN GÜNDÜZ

V. SANAT

İslâm sanat tarihinde İran sanatı için de çok önemli bir merhale teşkil eden Safevî devri gösterişli sanat eserleriyle temsil edilmekte, bunlar, gerek mimaride gerekse küçük sanat eserlerinde meydana getirildikleri çevrenin zenginliğini ve gücünü aksettirmektedir. Safevî hükümdarları sanatçıları korumuş ve sanat faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. İsfahan özellikle başşehir olduktan sonra Safevî sanatının merkezi haline gelmiştir. Bu devirde İran'ın yabancılarla ilişkilerinin artması sanat faaliyetlerine önemli desteklerin sağlanmasına imkân vermiş, böylece ihtişamlı örnekler ortaya konmuştur. Safevîler'in sanat anlayışı komşu ülkeler üzerinde de etki yapmış, Osmanlı sarayı çerçevesinde İran minyatürleri ve İranlı nakkaşlara gösterilen ilgi kadar Hindistan'da Bâbürlüler'i de tesiri altına almıştır.

Birkaç devir gösteren Safevî sanatında Şah İsmâil zamanı (1501-1524) örnekler bakımından çok fakirdir. Buna karşılık Şah I. Tahmasb döneminde (1524-1576) özellikle minyatür ve hat sanatında ulaşılan başarı Safevî zevk ve düşüncesinin eriştiği noktayı aksettirmektedir. Şah Tahmasb'ın son yıllarında eski önemini kaybetmekle beraber varlığını koruyan sanat faaliyetleri, on yıl kadar süren ve daha sonraki şah-

Mescid-i Şâh'ın kubbesi

rasat çalışmaları yapılması için gayret göstermiş ve yıldız cedvellerinin hazırlanmasını sağlamıştı. Usturlap ise hem oldukça geliştirilmiş, hem de sanatkârane bir estetiğe kavuşturulmuştu. Safevî sarayında pek çok müneccim bulunuyordu. Bunlar, gelecekle ilgili tahminlerin yanı sıra bazı hastalıkların tedavisiyle ilgili görüşler öne sürüyordu. Bu durum sarayın tabipleriyle kuvvetli bir rekabetin doğmasına yol açmıştır.

Tıp konusunda en önemli şahsiyetlerden biri, Herat ve Rey'de tahsil görmüş olan Muhammed Hüseyin Nurbahşî Bahâüddevle'dir. Onun 1501'de yazdığı *Ḫulâṣatü't-tecârib* adlı eser kısa sürede şöhret sahibi olmasını sağlamıştır. Meşhed'deki şifâhânede çalışan İmâdüddin Muhammed Şîrâzî 1569'da yazdığı risâlesinde özellikle frengi hastalığının tedavisinden bahsetmiştir. Şah I. Abbas zamanında Safevî sarayında çok sayıda tabip bulunuyordu. Özellikle devletin çöküş sürecine girmeye başlamasıyla pek çok tabip Hindistan'a göç etmiştir. Bunlar arasında *Elfâẓü'l-edviye* ve *Dârâ Şükühî* adlı risâlelerin müellifi Nûreddin Muhammed de bulunuyordu. İlâçların hazırlanmasında geleneksel yöntemler kullanılıyordu. Büyûtât-ı Hâssa'ya bağlı bir de ilâç imalâthanesi vardı. Hekimbaşı devletin sağlık işlerinden ve tabiplerin faaliyetlerinden sorumlu idi.

Safevî hâkimiyeti Şiîliği resmî mezhep haline getirince bu fıkhı iyi bilen âlimlere ihtiyaç duyulmuştu. Şiî ulemânın azlığı yüzünden Lübnan ve Bahreyn'den âlimler İran'a davet edilmiş, bu durum ilk Şiî metinlerinin Arapça olarak kaleme alınmasına veya Arapça'dan Farsça'ya tercümelerin başlamasına ortam hazırlamıştır. Tarikatların da Şiîliğin gelişmesine ciddi katkısı olmuştur. Aynı dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâlelerin kaleme alınmasında belirgin bir artış gözlenmeye başlanmıştır. Gerek Şiîliğin ihyası ve mahiyetinin anlaşılması yolunda yapılan tartışmalar gerekse reddiye türü eserlerin yazılması felsefe alanında Şeyh Bahâeddin Âmilî, Mîr Dâmâd, Sadreddîn-i Şîrâzî (Molla Sadrâ), Abdürrezzâk b. Ali el-Lâhîcî, Kadı Saîd-i Kumî gibi fakih ve filozofların yetişmesine imkân sağlamıştır. Şîraz Medresesi dönemin en meşhur eğitim kurumu idi. Burada naklî ilimlerin yanı sıra ilm-i nücûm, fizik, kimya, riyâziyat ve felsefe okutulmaktaydı. Şah I. Abbas tarafından Molla Abdullah-ı Şüşterî adına yaptırılan medrese devrin en meşhur Şiî fakihlerini bünyesinde toplamıştı. Safevîler döneminde birçok edebî ve tarihî eser kaleme alınmıştır. İran edebiyatı Safevîler zamanında gelişmiş, ayrıca tarihçilik önemli bir aşama kaydetmiştir (bk. İRAN [Edebiyat]).

BİBLİYOGRAFYA :

Müstevfî, *Nüzhetü'l-ḳulûb* (Strange), s. 128; İbn Bezzâz, *Ṣafvetü'ṣ-ṣafâ* (nşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâî), Tahran 1376, s. 71; Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 264-269; Huncî, *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı Emînî* (nşr. M. Ekber Aşîk), Tahran 2003; *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri* (trc. Tufan Gündüz), İstanbul 2007, s. 123-216; Hândmîr, *Ḥabîbü's-siyer* (nşr. M. Debîr-i Siyâkî), Tahran 1362 hş., IV, bk. İndeks; Emîr Mahmûd Hândmîr, *Târîḫ-i Şâh İsmâʿîl ve Şâh Ṭahmasb-ı Ṣafevî: Ẕeyl-i Târîḫ-i Ḥabîbü's-siyer* (nşr. M. Ali Cerrâhî), Tahran 1370; *Cihângüşâ-yı Ḫâḳān: Târîḫ-i Şâh İsmâʿîl* (nşr. A. D. Muztar), İslâmâbâd 1984; Mîr Yahyâ Kazvînî, *Lübbü't-tevârîḫ*, Tahran 1363 hş., s. 387, 418; Nizamşâhî, *Târîḫ-i Elçi-i Niẓâmşâh* (nşr. M. Rızâ Nasîrî – K. Haneda), Tahran 1379, bk. İndeks; Gaffârî, *Cihân'ârâ* (nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1343 hş., s. 257-310; Tahmasb b. Şâh İsmail, *Teẕkire*, Tahran 1363; Abdî Beg Şîrâzî, *Tekmiletü'l-aḫbâr* (haz. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1369 hş., s. 36-60; Hasan-ı Rûmlû, *Aḥsenü't-tevârîḫ*, Tahran 1347, III, bk. İndeks; Bûdâk Münşî Kazvînî, *Cevâhirü'l-aḫbâr* (nşr. Muhsin Behrâm Nejâd), Tahran 1378/2000, s. 150-230; *Târîḫ-i Kızılbaşân* (nşr. Mîr Hâşim Muhaddis), Tahran 1361; *Âlem'ârâ-yı Şâh Ṭahmasb* (nşr. Îrec Efşâr), Tahran 1370, bk. İndeks; İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı ʿAbbâsî* (nşr. M. İsmâil Rıdvânî), Tahran 1377, I-III; Hüseyin b. Abdüzzâhid, *Silsiletü'n-neseb-i Ṣafeviyye*, Berlin 1965, s. 10-16; *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı Ṣafevî* (nşr. Yedullah Şükrî), Tahran 1363; *ʿÂlem'ârâ-yı Şâh İsmâʿîl* (nşr. Asgar Muntazer Sâhib), Tahran 1349; Gulâm Server, *Târîḫ-i Şâh İsmâʿîl-i Ṣafevî* (trc. M. Bâkır Ârâm – Abbas Kulı Gaffârîferd), Tahran 1374, s. 52-107; L. Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958, s. 30-32; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri: 1578-1590*, İstanbul 1962; a.mlf., "Tahmasb I", *İA*, XI, 637-647; K. M. Röhborn, *Nizâm-ı Eyâlât der Devre-i Ṣafeviyye* (trc. Keykâvus Cihandârî), Tahran 2537 şş., s. 62-67; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 15-42, 84, 147-158; H. R. Roemer, "The Safavi Period", *CHIr.*, VI, 304 vd.; R. M. Savory, "Safevî İranı" (trc. Mehmet Maksudoğlu), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 399-428; a.mlf., "Ṣafawids", *EI²* (İng.), VIII, 765-774; M. Ma'sûm b. Hâcegî İsfahânî, *Ḫulâṣatü's-siyer* (nşr. Îrec Efşâr), Tahran 1368, s. 252-271; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trc. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 62-86; *Elḳāb ve Mevâcib-i Devre-i Selâṭîn-i Ṣafeviyye* (nşr. Yûsuf Rahîmlû), Meşhed 1372; M. Muhsin Müstevfî, *Zübdetü't-tevârîḫ* (nşr. Behrûz Guderzî), Tahran 1375, s. 104-166; Abdülhüseyin Nevâî, *Revâbıṭ-ı Siyâsî ve İḳtisâdî Îrân der Devre-i Ṣafevî*, Tahran 1377, s. 156-257; Mehdî Ferhânî Minferd, *Muhâceret-i ʿUlemâ'-yı Şîʿa ez-Cebel-i Âmül be-Îrân der ʿAṣr-ı Ṣafevî*, Tahran 1377, s. 59-76; M. Hâşim Âsafî, *Rüstemü't-tevârîḫ* (nşr. İzzetullah Alizâde), Tahran 1380, s. 59-152; Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 2003, s. 33-48; Emîn Sadreddin İbrâhim, *Târîḫ-i Şâhî* (nşr. M. Rızâ Nasîrî), Tahran 1383, s. 350; M. Tâhir Vahîd-i Kazvînî, *Târîḫ-i Cihân'ârâ-yı ʿAbbâsî* (nşr. Seyyid Saîd Mîr M. Sâdık), Tahran 1383, bk. İndeks; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", *İA*, X, 53-59.

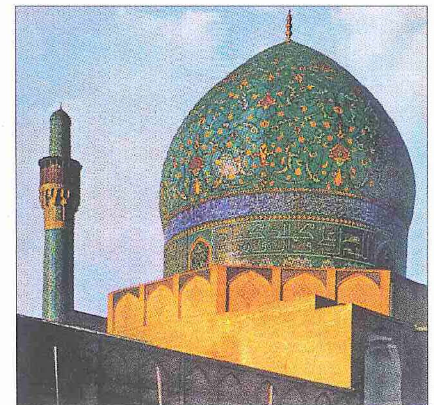
TUFAN GÜNDÜZ

V. SANAT

İslâm sanat tarihinde İran sanatı için de çok önemli bir merhale teşkil eden Safevî devri gösterişli sanat eserleriyle temsil edilmekte, bunlar, gerek mimaride gerekse küçük sanat eserlerinde meydana getirildikleri çevrenin zenginliğini ve gücünü aksettirmektedir. Safevî hükümdarları sanatçıları korumuş ve sanat faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. İsfahan özellikle başşehir olduktan sonra Safevî sanatının merkezi haline gelmiştir. Bu devirde İran'ın yabancılarla ilişkilerinin artması sanat faaliyetlerine önemli desteklerin sağlanmasına imkân vermiş, böylece ihtişamlı örnekler ortaya konmuştur. Safevîler'in sanat anlayışı komşu ülkeler üzerinde de etki yapmış, Osmanlı sarayı çerçevesinde İran minyatürleri ve İranlı nakkaşlara gösterilen ilgi kadar Hindistan'da Bâbürlüler'i de tesiri altına almıştır.

Birkaç devir gösteren Safevî sanatında Şah İsmâil zamanı (1501-1524) örnekler bakımından çok fakirdir. Buna karşılık Şah I. Tahmasb döneminde (1524-1576) özellikle minyatür ve hat sanatında ulaşılan başarı Safevî zevk ve düşüncesinin eriştiği noktayı aksettirmektedir. Şah Tahmasb'ın son yıllarında eski önemini kaybetmekle beraber varlığını koruyan sanat faaliyetleri, on yıl kadar süren ve daha sonraki şah-

Mescid-i Şâh'ın kubbesi

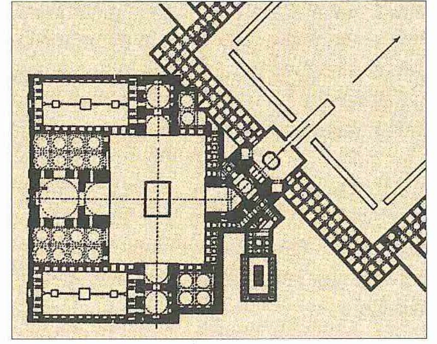
lar devrinde ortaya çıkan atılımlara rağmen ekonomik sıkıntı ve siyasî karışıklıklar sebebiyle daha sınırlı ölçülerde kalmıştır. Ancak Şah I. Abbas'ın tahta çıkmasıyla başlayan yeni dönemde (1587-1629) Safevî sanatında önemli başarılar elde edilmiş, bu mimarinin en güzel eserleri ortaya konmuştur. Şah Abbas'tan sonra gelen hükümdarlar devrinde eski sanat anlayışı devam etmekle beraber özellikle Avrupaî tesirlerle yabancı sanat zevki kendisini önemli ölçüde hissettirmiştir.

Mimari. Safevî mimarisinin önemli örnekleri Şah I. Abbas döneminden kalmadır. Safevîler'in zenginlik ve ihtişam bakımından zirvede bulunduğu devrin temsilcisi olan Şah Abbas, hem şehir planlaması bakımından hem de çok sayıda âbidevî yapının bânisi olarak büyük bir şöhret kazanmıştır. İsfahan'daki eserler sadece o dönemin değil İran sanatının en güzel eserleri arasında yer almaktadır. Şah I. Abbas'ın 1597-1611 yılları arasında yaptırdığı Meydân-ı Şâh, etrafında bulunan dükkânlarla birlikte saray binaları arasında yer alan Mescid-i Şâh (1612-1630), bu devrin şaheseri ve İslâm mimarisinin en güzel eserlerinden kabul edilmektedir. Dört eyvanlı plana sahip mâbed, meydana açılan cümle kapısı ve kıble istikametini tayin eden iki ayrı eksenin bir açı teşkil edecek şekilde birleştirilmesiyle meydana gelmiş ilgi çekici bir düzenlemeye sahiptir. Zengin çini tezyinatıyla göz dolduran caminin cümle kapısının, yanlarında iki yüksek minare bulunan yüksek kıble eyvanı ve onun arkasında yer alan yüksek kubbesiyle heybetli bir görünüşü vardır. Ana ibadet mekânının yanlarında Şah Abbas devrinden sonra birer merkezî avlu etrafında teşekkül etmiş medreseler bulunmaktadır (bk. MESCİD-i ŞÂH).

Meydân-ı Şâh'a göre tanzim edilmiş plan düzeniyle dikkat çeken bir başka eser Şeyh Lutfullah Camii'dir. Safevî dinî mimarisinin en muhteşem eserlerinden biri olan yapının inşası 1602-1618 yılları arasında tamamlanmıştır. Muhteşem cümle kapısı ile sekiz sivri kemer tarafından taşınan köşe kemerleri üzerinde yükselen büyük bir kubbeyle örtülü ibadet mekânı arasında irtibatı sağlayan koridor düzeniyle dikkat çeker. Mescid-i Şâh gibi Şeyh Lutfullah Camii de muhteşem çini tezyinatıyla göz kamaştırmaktadır (bk. ŞEYH LUTFULLAH CAMİİ). Meydân-ı Şâh etrafında bulunan en güzel eserlerden biri de XVII. yüzyıl içinde yapıldığı bilinen yedi katlı Âlî Kapu Sarayı'dır. Yapının Meydân-ı Şâh'a bakan çok katlı cephesi Safevî Sarayı'nın dışarıyla irtibatını sağlayan giriş bölümünü teşkil eder. Kabul bölümü olarak kullanılan binanın müzik odası ve yabancı elçilerin kabul salonuyla birlikte meydanda yapılan tören ve polo oyunlarını takip etmeye yarayan yüksek balkonu dikkat çekici özelliklere sahiptir.

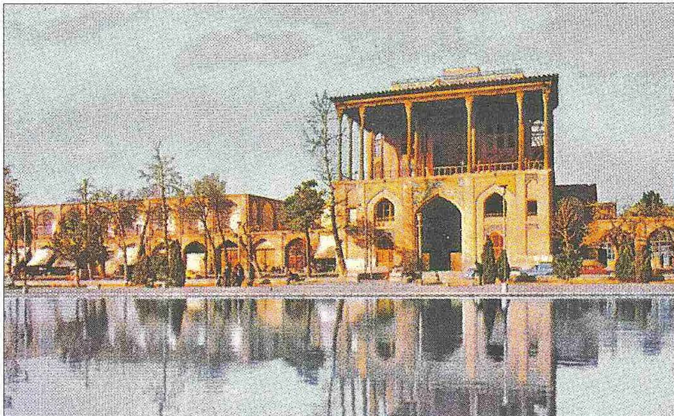
Safevî Sarayı'nın bölümlerinden biri olan Çihilsütun (kırk sütun) bahçede yer alan köşklerden biridir. Şah II. Abbas devrine (1642-1666) ait olduğu düşünülen bu köşk yirmi yüksek ahşap direk tarafından taşınan geniş revakıyla dikkat çekmektedir. Direklerin köşkün önünde bulunan havuza yansımasıyla kırk adet görülmesinden dolayı binaya kırk sütun adı verilmiştir. Revak arkasında duvar üzerinde mozaik biçimi kesilmiş aynalarla yapılmış aynakârî tezyinat yanında büyük kabul salonundaki bazı tarihî konuları işleyen duvar resimleri yapının sanat bakımından önemli unsurlarındandır.

Safevî köprüleri arasında en meşhur eser, Şah II. Abbas tarafından İsfahan'da yaptırılan 1650 tarihli Pul-i Hâcû'dur. Safevîler'in tamirat ve tâdilâtıyla gelişmiş yapılar arasında da özellikle bir Timurlu eseri olan Erdebil'deki Şeyh Safiyyüddin Türbesi ve Büyük Selçuklu eseri olan İsfahan Cuma Camii dönemin önemli âbideleridir. Safevî hânedanının atası olan Şeyh Safiyyüddin'in türbesi XVI. yüzyılın sonlarına tarihlenen zengin çini tezyinatıyla dikkat çeker. İsfahan Cuma Camii'nde özellikle ana eyvanın yanlarında bulunan iki minare, eyvanlardaki mukarnas tonozlu örtü sistemi ve zengin çini tezyinatı Şah I. Abbas devrine ait eklerdir. İsfahan'da yer alan ve Sultan Hüseyin Mirza tarafından yaptırılan Mâder-i Şâh Medresesi 1704-1714 yıllarında inşa edilmiş çini tezyinatlı, dört eyvanlı olup Safevî mimarisinin son önemli eseridir.

Mescid-i Şâh'ın planı

Minyatür, Hat ve El Sanatları. Safevî sanatı içinde minyatür ve hat önemli bir yer tutar. Safevî hükümdarlarının himaye ettiği nakkaş ve hattatların yapıların mimari tezyinatını düzenlediği, halı desenleri çizdiği, seramik, metal ve cam eşyaların şekil ve süslemelerini belirlediği bilinmektedir. Bunun dışında saray kütüphanesinin idareciliğini yapan bu sanatkârlar devletin resmî yazışmalarında ve törenlerde görev almıştır. Bu dönemde sanat ve sanatkârlara dair çeşitli eserlerin yazılmış olması sanat tarihi açısından ayrı bir önem taşır.

Hat örnekleri kitap sayfaları dışında mimari eserlerin en göze çarpıcı yerlerinde binaların ihtişam ve tesirini arttırıcı elemanlar olarak sık sık kullanılmıştır. Bunlar ayrıca kumaş ve halılarla metal ve kuyumculuk eserlerinde yer alır. Önemli hattatlar arasında XVI. yüzyılın ortalarında Şah Mahmûd Nîsâbûrî, ikinci yarısında Melik Deylemî, Rüstem Ali, Muhib Ali, Abdullah-ı Şîrâzî ve Şah I. Abbas devrinin önemli isimleri olarak Baba Şah İsfahânî, Abdülbâkī-i Tebrizî, Ali Rızâ-yi Abbâsî ve nes-

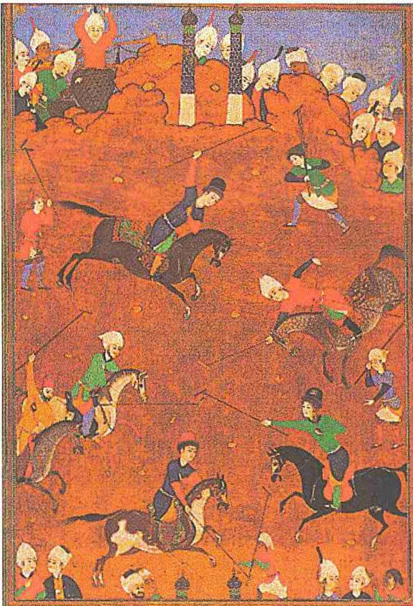

Âlî Kapu Sarayı'ndan bir görünüş

ta'lik yazıyı güzelliğinin zirvesine ulaştıran Mîr İmâd zikredilebilir.

Minyatür sanatı Safevî devrinin belki de en faal yönünü oluşturmaktadır. Bu dönemde ortaya konan eserler kalite bakımından İran minyatürünün en önemli merhalelerinden birini teşkil etmektedir. Tasvir konusundaki hoşgörülü tavırlarıyla bu sanatın gelişmesine katkıda bulunan Safevî hükümdarları sanatkârların çok değişik konuda eserler meydana getirmesine imkân hazırlamıştır. Safevî nakkaşları kitaplarda yer alan resimler ve özel albümler için tek sayfa resimler yanında halılarla kumaşları kullanmak üzere desen ve tasvirler yapmışlardır. Bu sanatçıların saray, köşk vb. binaların içinde yer alan duvar resimlerini, çiniler üzerindeki desen ve tasvirleri de hazırladığı bilinmektedir.

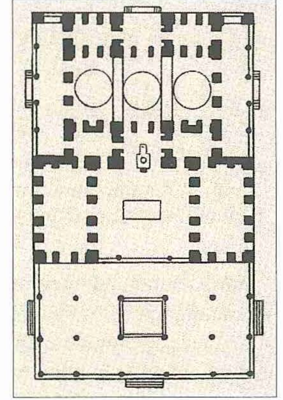
Safevî minyatürü biri Akkoyunlu anlayışı, diğeri Herat'ta yerleşmiş Timurlu anlayışının oluşturduğu iki kaynağın etkisiyle şekillenmiştir. Bu okulun teşekkülü Şah I. Tahmasb'ın şehzadelik yıllarından başlayarak onun tahta çıkmasıyla gelişmiş, 1522'de Tebriz saray atölyesinin başına getirilen Bihzâd'ın etkisiyle ilerleyerek değerli örnekler ortaya koymuştur. Herat anlayışını takip eden Bihzâd'ın yanında Şah Tahmasb devri ustaları arasında Sultan Muhammed, Âgā Mîrek ve Şeyhzâde gibi sanatkârlar vardır. Bu dönemin önemli eserlerinden olan yazmalarda saray hayatı ve av sahnelerine ağırlık veren minyatürler dikkat çekmektedir. 1560'larda Şah Tahmasb'ın yeğeni İbrâhim Mirza'nın himayesinde Sultan Muhammed'in oğlu Mirza Ali, Bihzâd'ın yeğeninin oğlu Muzaffer Ali ve Şeyh Muhammed, Şah II. İsmâil devrinde Muzaffer Ali önemli ustalardır. Şah I. Abbas döneminde gerçekleşen sanat hareketleri arasında ön plana çıkan Sâdıkī ve Rızâ-yi Abbâsî önemli nakkaşlardır. Şah I. Abbas'ın ölümünden sonra Rızâ-yi Abbâsî yönetiminde varlığını sürdüren minyatür faaliyeti onun talebeleriyle oğlu Safî tarafından devam ettirilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında Muhammed Kāsım ve Muhammed Yûsuf dikkat çekmektedir. Avrupa etkilerinin çoğaldığı son devirdeki sanatkârlar arasında Ali Kulı Cebbâr, Muhammed Zamân, Muîn Musavvir ve Muhammed Zamân'ın oğlu Muhammed Ali gibi isimleri zikretmek gerekir.

Çevgân oynayanları gösteren Safevî dönemi Tebriz okulu minyatürlerinden bir örnek (*Behram Mirza Albümü*, TSMK, Hazine, nr. 2161)

Şah Abbas döneminde seramik yapımı önemli bir gelişme göstermiştir. Çin porselenlerine duyulan ilgi sonucunda mavi-beyaz renkli porselenler başta olmak üzere değişik tipte eserler meydana getirilmiştir. Bu devirde İsfahan, Meşhed, Kirman gibi şehirlerde atölyeler açılmıştır. Özellikle Kuzey İran'da bulunan Kubaçi'de imal edilen seramikler Safevî devrinin ilgi çekici hususiyetlerini taşımaktadır. XVII. yüzyılda lustre tekniğiyle yapılmış eserlere önem verilince bu tip seramiklerin yapımı öne çıkmıştır.

Safevî sanatının başta gelen faaliyet alanlarından olan kuyumculuk ve metal işçiliği, halıcılık ve kumaş dokumacılığında ortaya konulan eserler de büyük değere sahiptir. Bu eserler âhenk ve zarafet bakımından dikkat çekmektedir. Ayrıca kumaş ve halı sanatı kollarında göz alıcı eserler ortaya konmuş, İran halı üretimi bizzat şahların idaresi altında gelişmiştir. Minyatür ve hat sanatının derin etkisinde bulunan halı desenleri büyük beğeni ve ilgi kaynağı olurken halıların hazırlanmasında kullanılan ham madde ve yapım tekniklerinin kalitesi de eserlerin değerini arttırmıştır. İran şiiri ve mistik düşüncesinden kaynaklanan tasvir ve yazı örnekleriyle zenginleştirilmiş bu halılar arasında Erdebil'de yapılmış olanlar meşhurdur. Halıcılığa paralel olarak gelişen kumaş dokumacılığı da önemli bir sanat koludur. XVI. yüzyılda dokunan ipekli ve sırmalı kumaşlarla XVII. yüzyılda yapılan dîbâlar (brokar) Safevî dokumacılığının

Çihilsütun'un planı

örnekleri arasında önemli bir yer işgal etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

L. Binyon – J. V. S. Wilkinson – B. Gray, *Persian Miniature Painting*, New York 1933; B. Gray, *Persian Painting*, Lausanne 1961; A. U. Pope, "The Safavid Period", *A Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope – Ph. Ackerman), Oxford 1939, s. 1165-1225; Ernst Kühnel, *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür* (trc. Suut Kemal Yetkin – Melahat Özgü), Ankara 1952, tür.yer.; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara 1954, s. 225-232; a.mlf., *İslâm Mimarisi*, Ankara 1959, s. 315-328; I. Stchoukine, *Les peintures des manuscrits safavis de 1502 à 1587*, Paris 1959; a.mlf., *Les peintures des manuscrits de shāh 'Abbās Ier à la fin des safavis*, Paris 1964; T. W. Arnold, *Painting in Islam*, New York 1965, tür.yer.; G. Fehérvári, *Islamic Pottery*, London 1973, s. 119-132, 134-144; A. Welch, *Shah Abbas and the Arts of Isfahan*, New York 1973; Nosratallah Meshkati, *A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran* (trc. H. A. S. Pessyan), Tahran, ts., tür.yer.; C. Mac Leniçina, *Persian Art: Iskusstvo Irana*, Leningrad 1975, tür.yer.; S. C. Welch, *Wonders of the Age: Masterpieces of Early Safavid Painting, 1501-1576*, Cambridge 1979; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1984, tür.yer.; F. Spuhler, "Carpets and Textiles", *CHIr.*, VI, 698-727; B. Gray, "The Arts in the Safavid Period", *a.e.*, VI, 877-912; R. Hillenbrand, "Safavid Architecture", *a.e.*, VI, 759-842; a.mlf., *İslam Sanatı ve Mimarlığı* (trc. Çiğdem Kafescioğlu), İstanbul 2005, s. 238-262; J. Hoag, *Islam*, Stuttgart 1986, s. 181-189; G. Reitlinger, "The Intern Period in Persian Pottery: An Essay in Chronological Revision", *AI*, V (1938), s. 155-178; J. M. Roger, "The Genesis of Safevid Religios Painting", *Iran*, VIII, London 1970, s. 125-139; A. Farooqi, "Persian Painting under the Safavids", *Indo-Iranica*, XXVI/4, Calcutta 1973, s. 17-26; A. S. Melikian-Chirvani, "Safavid Metalwork: A Study in Contunity", *Ir.S*, VIII (1974), s. 543-585; R. Ettinghausen, "Stylistic Tendencies at the Time of Shah Abbas", *a.e.*, VIII (1974), s. 593-628; Güner İnal, "Realistic Motifs and the Expressions of the Drama in Safavid Miniatures", *STY*, VII (1976-77), s. 59-88; S. Camman, "The Interplay of Art: Literature and Religion in Safavid Symbolism", *JRAS* (1978), s. 124-136; Y. Crowe, "Some Late Ming Elements in Safavid Ceramics", *Faenza*, LXVI, Faenza 1980, s. 379-384.

A. ENGİN BEKSAÇ